
СУ „СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „АРХЕОЛОГИЯ“

Георги Михайлов Сенгалевич

СРЕДНОВЕКОВНА СГРАФИТО КЕРАМИКА
С МОНОГРАМИ И ДРУГИ ПОДГЛАЗУРНИ
СЪКРАЩЕНИЯ ОТ БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

АВТОРЕФЕРАТ

НА ДИСЕРТАЦИЯ ЗА ПРИДОБИВАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА И НАУЧНА
СТЕПЕН „ДОКТОР“

Научен ръководител: доц. д-р Коста Хаджиев

Рецензенти:

Доц. д-р Георги Н. Николов

Проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов

София

2021

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на разширено заседание на катедра „Археология“ в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, проведено на 09.02.2021 г.

Дисертацията се състои от текст, три приложения (Образи, Карти, Диаграми), каталог с табла към него и бележки. Текстовата част се състои от въведение, три глави, заключение и списък с използваната литература, с общ обем 220 страници. Приложенията включват 54 образа, 13 карти и четири диаграми. Каталогът, представящ информация за 535 керамични съда в рамките на 113 страници, е илюстриран от 36 табла. Общият обем на дисертационния труд е 420 страници.

Защитата на дисертацията ще се състои на 23.06.2021 г. на открито заседание на научно жури в състав:

Рецензенти:

Доц. д-р Георги Н. Николов (председател)

Проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов

Становища:

Доц. д-р Ангел Николов

Доц. д-р Коста Хаджиев

Доц. д-р Деян Рабовянов

Резервни членове на журито:

Проф. д-р Александър Николов

Доц. д.и.н. Николай Овчаров

Материалите за защитата са на разположение в кабинет 31 в Южното крило на Ректората.

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЪВЕДЕНИЕ	7
История на проучванията.....	7
Основни цели и задачи. Методология.....	8
ГЛАВА I. СГРАФИТО КЕРАМИКАТА С МОНОГРАМИ И ДРУГИ СЪКРАЩЕНИЯ КАТО ИЗВОР ЗА ЕПИГРАФИКАТА	10
Надписи с утилитарен характер.....	10
Надписи с неутилитарен характер.....	11
Монограми.....	12
Съкращения във вид на суспензия.....	16
Съкращения във вид на контракция.....	16
Числени знаци.....	17
ГЛАВА II. СГРАФИТО КЕРАМИКАТА С МОНОГРАМИ И ДРУГИ СЪКРАЩЕНИЯ В КОНТЕКСТА НА КЕРАМИЧНИЯ РЕПЕРТОАР ОТ БЪЛГАРИЯ И РЕГИОНА НА ИЗТОЧНОТО СРЕДИЗЕМНОМОРИЕ	18
ГРУПА А. ВИЗАНТИЙСКАТА ZEUXIPPUS FAMILY.....	18
ГРУПА В. ВИЗАНТИЙСКАТА ELABORATE INCISED WARE.....	21
ГРУПА С. БЪЛГАРСКАТА СГРАФИТО КЕРАМИКА.....	25
ГЛАВА III. ТИПОЛОГИЧЕСКИ АНАЛИЗ НА СГРАФИТО КЕРАМИКАТА С МОНОГРАМИ И ДРУГИ СЪКРАЩЕНИЯ ОТ БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ	31
ГРУПА А. КЕРАМИКА, СПАДАЩА КЪМ ZEUXIPPUS FAMILY.....	31
A1. Сграфито керамика с букви К.....	31

A2. Сграфито керамика с монограм ММ.....	31
A3. Сграфито керамика с монограм, съдържащ буквите Δ и Χ.....	31
A4. Сграфито керамика с монограм, съставен от буквите Θ, Κ, Ο, Τ (?).....	32
ГРУПА В. КЕРАМИКА, СПАДАЩА КЪМ ELABORATE INCISED WARE.....	32
V1. Сграфито керамика с монограми „Продромос“.....	32
V2. Сграфито керамика със съкращения „Михаил“.....	33
V3. Сграфито керамика с монограми на Палеолозите.....	33
V4. Сграфито керамика със съкращения, базирани на Κ или Π.....	34
V5. Сграфито керамика със съкращения „Йоан“.....	35
V6. Сграфито керамика със съкращения на Божията майка.....	35
V7. Сграфито керамика с кръстовиден монограм „Ти побеждаваш“.....	36
ГРУПА С. БЪЛГАРСКА СГРАФИТО КЕРАМИКА С МОНОГРАМИ И ДРУГИ СЪКРАЩЕНИЯ.....	36
C1. Сграфито керамика с монограми на цар Йоан Александър.....	36
C2. Сграфито керамика с монограми на цар Йоан Шишман.....	36
C3. Сграфито керамика с монограми на двама царе – Йоан Александър с Йоан Шишман (?).....	37
C4. Сграфито керамика с монограми на царица Теодора I (?).....	38
C5. Сграфито керамика с монограми на царица Теодора II.....	38
C6. Сграфито керамика с монограм на великия логотет Филип (?).....	38
C7. Сграфито керамика с монограми на патриарх Симеон.....	39
C8. Сграфито керамика с надписи на патриарх Теодосий II.....	39
C9. Сграфито керамика с надпис на патриарх Йоаникий II (?).....	39
C10. Сграфито керамика със съкращения на св. патриарх Евтимий.....	40
C11. Сграфито керамика с монограми на Червенския митрополит.....	40

C12. Сграфито керамика с монограми на Дръстърския митрополит.....	40
C13. Сграфито керамика със съкращение на Дръстърския митрополит Захария.....	41
C14. Сграфито керамика с монограми на хартофилак.....	41
C15. Сграфито керамика с монограми на Никодим.....	41
C16. Сграфито керамика с монограми и съкращения на Никола.....	42
C17. Сграфито керамика с монограм на Атанасий.....	42
C18. Сграфито керамика с монограм на Владимир (?).	43
C19. Сграфито керамика с монограми, съставени от буквите К, Л, П, Р, Т	43
C20. Сграфито керамика с монограми, съставени от буквите К, О, Р, Т, Ш	43
C21. Сграфито керамика с монограм „С Бога победа“.....	44
C22. Сграфито керамика с числени знаци на св. 40 мъченици.....	44
C23. Сграфито керамика с букви Б	45
C24. Сграфито керамика с букви Ш	45
C25. Сграфито керамика с букви П	46
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	47
НАУЧНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИЯТА	50
ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА	53

ВЪВЕДЕНИЕ

Материалната култура от епохата на Зрялото средновековие по българските земи, която предоставя разнообразни свидетелства за ежедневиия бит на населението, за неговата менталност, но и за конкретни исторически моменти и личности от живота на Второто българско царство, продължава да бъде предмет на задълбочени проучвания и да поставя нови предизвикателства пред изследователите. Редица детайли, касаещи различните изяви на тази култура, все още не са изяснени. Това се отнася и за най-масовия материал, на който археолозите попадат при проучването на този и други периоди, а именно битовата керамика – кухненска, трапезна и хранилищна. През XIII – XIV век трапезната глазирана керамика се характеризира с особена масовост на производството и разпространението, и с голямо разнообразие по отношение на технологичните характеристики, формите и декорацията. Сред този богат керамичен ансамбъл се открояват някои категории и групи керамика с точно определени технологични, функционално-формални и декоративни характеристики, изследването на които може да осветли важни явления и процеси, белязали разглеждания период – при това не само в рамките на Второто българско царство, но на цялата късноримско-византийска общност. Настоящият дисертационен труд представлява опит за изясняване на въпроса за мястото в средновековната култура на глазираната сграфито керамика с монограми и други подглазурни съкращения от днешните български земи.

История на проучванията

С настъпването на XX в., освен към паметниците на византийското изкуство, нараства и научният интерес към керамиката, осветлена от стартиралите на различни места археологически проучвания. Пръв Д. Т. Райс разглежда керамиката с монограми в контекста на постулираната от него *Elaborate Incised Ware* (букв. „керамика със сложно връзване“). Като цяло до момента обаче липсва обобщаващо изследване върху византийската сграфито керамика с монограми, каквото би било трудно за реализиране поради широкия ѝ надрегионален характер на разпространение. По-малобройните съдове с подглазурни надписи от керамичното „семейство на Зевксип“ (*Zeuxippus Family*) незаслужено остават в сянката на по-многобройната група *Elaborate Incised Ware*.

Почти напълно неразработена е проблематиката на самите надписи – монограми и съкращения от други видове, които досега не са били разглеждани задълбочено от епиграфска гледна точка.

В българската научна литература сграфито керамиката с монограми се появява в контекста на проучванията на хълма Царевец във Велико Търново. Откритите подглазурни кирилски надписи бързо са разчетени като имена и титли на средновековни български царе и царици от XIII – XIV в., на търновски патриарси и други представители на елита, и съдовете съответно са интерпретирани като местна продукция, а не като византийски импорти. Именно високата историческа стойност на надписите измества фокуса на проучването на тази българска група в посока епиграфски наблюдения, просопографски и ономастични изследвания, политико-социални интерпретации и т.н. Почти никакво внимание не е отделяно на съдовете като такива, с техните функционално-формални, технологични и по-обща декоративни характеристики.

Основни цели и задачи. Методология.

Сграфито керамиката с монограми и други подглазурни съкращения от българските земи поставя редица проблеми, които заслужават да намерят своите отговори. Основната цел на настоящия труд е всестранното, доколкото е възможно, изследване на тази толкова енигматична керамична категория, като се започне с издирването, документирането и каталогизацията на всички известни от територията на днешна България образци. Първият въпрос, който изникна още в началото на работата, беше дали керамиката с монограми може да се смята за единна и самостоятелна категория, най-малкото заради наличието на гръцки и на български кирилски надписи. Този въпрос се изяснява в глава I на дисертацията, където керамиката с монограми се разглежда от гледна точка на епиграфиката и емблематиката, като специфично проявление на една и съща късноримско-византийска монограмна мода. Поставянето на подглазурните надписи в по-широкия контекст на надписите върху керамика с техните разнообразни функции е от значение за по-доброто осмисляне на проблематиката. Другата задача, която си поставя тази глава на дисертацията, е прецизирането на използваните термини за надписите, чрез разделението им на монограми в стриктния смисъл на думата, и на други съкращения. Хронологическото проследяване на

монограмното писмо в морфологично и функционално отношение е от голямо значение за правилното възприемане на подглазурните монограми и останалите съкращения от сграфито керамиката. В глава II се акцентира върху керамичния аспект на образците, което довежда до класифицирането им в три различни керамични групи, в следната хронологическа последователност: Zeuxippos Family (група А), Elaborate Incised Ware (група В) и Българска група (група С). Всяка една от тях представя свой набор от проблеми, като се започне с характерните особености на съдовете по отношение на технологията, формите и декорацията, и се продължи с хронологическата рамка, центровете на производство, ареалите и пътищата на разпространение, за да се стигне до функционалната им характеристика. Глава III на дисертацията е ключова за осъществяването на едно всестранно изследване. Събраните 535 съда от днешните български земи от трите керамични групи са класифицирани в 36 типа. Предвид факта, че сграфито керамиката с монограми и други съкращения е преди всичко епиграфска категория, водещият типологически признак също е епиграфският. Всеки от типове включва съдове с едни и същи подглазурни надписи, които в много случаи могат да бъдат разпределени в отделни варианти, отразяващи преди всичко различните почерци на писачите и ползването на различни модели, но понякога и хронологическото развитие на самите надписи. Типовете от групи А и В са подредени и номерирани съобразно популярността им – така например тип В1 е представен от 79 образца, тип В2 – от 54, а тип В7 – само от един. Типовете от група С, при които надписите са свързани с конкретни личности, следват йерархичната последователност на имената, титлите и длъжностите, отразена в Бориловия синодик, а останалите са подредени по азбучния ред на кирилските букви. Изследването на всеки един тип започва с керамичния анализ на съдовете с техните технологични, формални и декоративни характеристики. Следва епиграфският анализ на надписите, с акцент върху палеографските и текстологичните им особености. Поставянето на образците в контекста на данните от археологическите проучвания и привличането на широк набор от паралели играе съществена роля за изясняване на произхода, хронологията и ареала на разпространение, за разчитането на надписите и за интерпретацията на всеки един от типовете с монограми или други съкращения. В заключението се засягат въпросите за произхода на монограмната мода в сграфито керамиката и за евентуалната прототипна роля на Zeuxippos Family, инспирирала появата на другите две по-късни и по-масови групи В и С – въпроси, които заслужават отделна разработка.

ГЛАВА I

СГРАФИТО КЕРАМИКАТА С МОНОГРАМИ И ДРУГИ СЪКРАЩЕНИЯ КАТО ИЗВОР ЗА ЕПИГРАФИКАТА

Също както почти всеки елемент на материалната култура на човечеството, така и битовата керамика – неизменен спътник на хората още от ранния неолит, се превръща в „носител“ на всевъзможни знаци и символи, отразяващи определени възгледи, вярвания и естетически разбирания. С откриването на писмеността керамичните съдове, наред с редица други паметници, се превръщат в обект на изследване и на епиграфиката, и стават източник на информация за различни социални поведения, модели и процеси, за икономически отношения и исторически събития. Надписите върху керамика могат да бъдат класифицирани на базата на два водещи признака: в зависимост от своя облик и от своята функция. Нанесени са чрез различни техники, като мястото на изписване зависи до известна степен от формата на съответните съдове, но преди всичко от вложената в надписите функция. По този признак те могат да се разделят в две основни категории – надписи с утилитарен и такива с неутилитарен характер.

- **Надписи с утилитарен характер**

Тази категория обхваща следните видове:

Надписи за собственост. Тук попадат най-разпространените надписи върху керамика, които маркират собственост. В огромната си част те имат облика на графити, нанесени чрез връзване или издраскване от собствениците-потребители на съответните съдове след като те са били вече произведени.

Надписи за съдържание. Надписи, означаващи предназначението на даден съд или упоменаващи храните/течностите, съхранявани в него, също се срещат, макар и рядко.

Производствени и търговски марки. Да се гарантира произходът и качеството на скъпи стоки като вино или зехтин, транспортирани в керамични амфори, посредством

надписи под формата на печати върху дръжките е една практика, която започва в древна Елада и продължава чак до Късното средновековие.

- **Надписи с неутилитарен характер**

Тази категория обединява надписи, които са включени в украсата на керамичните съдове и изпълняват определени идейни или естетически функции.

Благопожелателни надписи. Това са надписи, съдържащи общи благопожелания и благословии, насочени към закрилата и добруването на ползващия съответен керамичен съд.

Надписи с религиозен характер. Тук се числят надписи, произтичащи от официално утвърдените и точно дефинирани вероизповедания в Средиземноморието, каквито са християнството и ислямът.

Надписи с окултен или заклинателен характер. Това са надписи, свързани с определени окултни представи и вярвания, които излизат извън догматическите рамки на водещите религии през Средновековието.

Надписи като знаци на власт и престиж. Тук попадат надписи върху керамика, които са по някакъв начин стандартизирани като емблема на определена личност или група от хора. Бидейки устойчиви и разпознаваеми знаци под формата на монограми или инициали например, единствената им отлика от хералдиката е в това, че са базирани на писмената, а не на фигуралната образност.

Надписи с летописен или възпоменателен характер. Става въпрос за надписи върху керамика, които съдържат информация за конкретни исторически събития и личности.

Пояснителни надписи. Надписи, поясняващи различни фигурални изображения, като правило придружават свещените образи в християнското изкуство.

Декоративни и имитативни надписи. Тук попадат знаци и символи без ясно значение, които не принадлежат на познатите графични системи, или не съставляват смислен текст.

Подглазурните надписи, разглеждани в настоящия дисертационен труд, имат една обща отличителна черта – те представляват съкращения на имена, титли, молитвени формули. В научната литература съкратените подглазурни надписи върху средновековна сграфито керамика обикновено се определят сборно като „монограми“. Основната част от съкратените надписи от палеографска гледна точка действително представляват монограми с различна форма. Някои обаче са съкращения от други видове. Ето защо в настоящата дисертация надписите ще бъдат третираны въз основа на своя облик като монограми, като съкращения във вид на суспензия и във вид на контракция, и като числени знаци.

- **Монограми**

Монограмите (от гр. *μόνογραμμά*, то – сложно съществително, от *μόνος*, „един, сам“, и *γράμμα*, „буква“) представляват способ за съкратено изписване на думи посредством съчетаване на някои от техните букви в една единна композиция. Като явление те съпътстват цялото развитие на писмеността във Византия от IV до XV в., прониквайки в една или друга степен и в писмените традиции на принадлежащите към византийската общност околни страни, в това число на средновековна България. Наследени от Античността, където за първи път се появяват в елинистическото монетосечене, навлизайки след това и в емблематиката на римските императори, смислово монограмите неизменно са свързани с определена личност, чието име, длъжност или титла означават, или с определена институция/общност. Предназначението им може да варира в зависимост от това къде са поставени, както и от контекста на съответната епоха. Откриват се изписани на всевъзможни места: върху архитектурни паметници (фортификационни съоръжения, фасади на църкви), образци на каменната пластика (капители на колони, фризове, плочи) и монументалната живопис (мозайки, стенописи, икони), произведения на торевтиката (вкл. контролните печати, гарантиращи качеството на ранновизантийски съдове от сребро), ювелирството (пръстени, гривни, обеци, елементи на колана) и малката пластика (напр. дипписите от слонова кост), образци на нумизматиката и сфрагистиката (монети, матрици-печати и особено техните оловни отпечатъци, които се прикрепят към писма, документи и т.н.), керамика (строителна и битова), стъкло (екзагии, печати върху съдове), текстил

(облекло, плащеници) и ръкописи (официални документи, религиозни текстове). За отбелязване е, че хилядите известни на науката византийски монограми до момента се разглеждат най-често в контекста на изследвания в областта на сфрагистиката, и за съжаление все още не са били предмет на цялостно системно проучване. Доста повече внимание също така се отделя на монограмите от Късната античност. Безспорен е приносът на специалисти като В. Гардхаузен, В. Лоран, В. Финк, В. Зайбт, М. Грюнбарт, като в последно време опит за систематизация чрез съставяне на алфабетизиран речник на монограмите и имената прави Р. Файнд.

В отличие от византийската писмена традиция, където монограмите присъстват неизменно, в старобългарската и старославянската култура те далеч не се ползват с такава популярност. На базата на наличните паметници трябва да се приеме, че в средновековна България монограмното писмо навлиза по-масово едва през 30-те години – средата на XIV в., до към края на столетието. Не е изключено в този процес известна роля да играят образованите духовници – исихасти, начело със св. Теодосий Търновски и св. патриарх Евтимий, които се явяват основните проводници в България на византийската култура с нейните тенденции от това време.

Класификация

Прието е в зависимост от своя облик монограмите да се класифицират в две големи категории: блокови и кръстовидни, като тук ще бъдат разгледани и някои по-слабо изследвани разновидности, които също се срещат в сграфито керамиката.

Блокови монограми. Блоковите монограми се отличават с четвъртитата си форма, при която начертанието е центрирано около една основна буква, която е по-голяма, и в която са вписани или към която са лигирани още няколко графични знака. Блоковите монограми, наследени от Античността, са в употреба с различна интензивност до самия край на империята, но са най-масови през IV – VI в. Като късен пример за тази форма може да се посочи монограмът ПР(О)ΔР(О)М(ОС), означаващ епитета „Предтеча“ в изображения на св. Йоан Кръстител в паметници от XI в. нататък, а също и върху най-популярния тип византийска сграфито керамика с подглазурни монограми. Следвайки византийските образци, в българската столица Търново пък се появява блоков кирилски монограм на сана „патриарх“, известен от сграфито керамиката.

Кръстовидни монограми. През 20-те години на VI в. се появява и другата обширна категория на кръстовидните монограми, които бързо се превръщат в своеобразна емблема на византийската писмена култура. При кръстовидните монограми знаците са изписани най-често по четирите краища на пресичащите се перпендикулярно рамена на кръста, но понякога и в четирите полета (междурамия), а също и в мястото на пресичане. Многобройни примери за тази категория монограми се срещат и през късноримския период, но сравнително рядко при образци на сграфито керамиката. Тогава се появява и една вариация на кръстовидната форма, която бележи нейното развитие или по-точно деградация през Палеологовата епоха: рамената на кръста, свързващи отделните знаци, вече не се маркират, но буквите са все така организирани кръстообразно. Примери за такова оформление са подглазурните монограми с дължността „хартофилак“ и с името „Никодим“, изписани с кирилски букви върху сграфито керамика от Търново.

Пръчковидни монограми. Една значима група монограми, подминавана от повечето проучватели, може да бъде обособена в отделна самостоятелна категория на т. нар. пръчковидни монограми. При тях надписът е организиран около една дълга вертикална хаста-„пръчка“, като буквите могат да са частично вписани в нея, прикрепени към двата ѝ края или лигирани от страни. Императорски монограми с такава форма се появяват още през VII – VIII в. в монетите. Тази категория, освен че става популярна през късноримския период, се радва и на по-широко разпространение извън границите на Византия. Към нея се числят и някои подглазурни монограми от сграфито керамиката от България и Крим, сред които монограмите с името на Търновския патриарх Симеон, митрополитските монограми от Червен и Силистра, както и още два монограма върху съдове от Търново, Червен и Силистра (типове С19-20).

Други форми. Някои византийски монограми се отличават по облик от гореизброените категории, и поради разнообразните си форми не могат да бъдат класифицирани. Затова повечето изследователи ги отделят в отделна група на „особените форми“. Някои от тях по същество представляват съвсем опростени надписи от една или две букви. Такива са подглазурните надписи от византийска, българска и сръбска сграфито керамика, съставени от по една буква. Монограмът на Палеолозите, появил се за първи път в монети на Андроник II (1282-1328), също трябва да се причисли към „другите форми“. На базата на лигатурни съчетания са най-разпространените в българската писмена традиция монограми, като се започне с титлата „цар“, и се стигне до монограмите на

царете Йоан Александър (1331-1371) и Йоан Шишман (1371-1395), нанесени върху различни материали, вкл. сграфито керамика.

Съдържание и функции

В зависимост от вложеното в тях съдържание, монограмите могат да изпълняват различни функции. Доста често те са знаци за собственост, обикновено върху лични принадлежности: накити, ръкописи, графити върху керамика и др. Много са случаите, когато повече от една функции се преплитат в един монограм, а това допълнително затруднява класифицирането въз основа на функционална характеристика. Така например монограмите на Юстиниан и Теодора върху елементи от архитектурната декорация на църкви изпълняват ролята както на ктиторски надписи, така и на символи на държавната власт. Разбира се, не бива да се пренебрегва и чисто декоративната и естетическа роля, която монограмите изпълняват (напр. в сграфито керамиката).

Инокативни монограми. През VII – XI в. масово се среща една специфична група монограми, предимно кръстовидни по форма, които заради вложеното в тях послание се означават като инвокативни. Съставени са от молитвена формула най-често към Бог или св. Богородица, и от обвързано с нея име и/или титла.

Християнски символи. Трябва да се има предвид, че освен в случая на инвокациите, монограмът във Византия е свързан с християнската символика и е натоварен с религиозно значение и в други аспекти. Пример за това е христорограмът (Христовият монограм) и неговите разновидности, така популярни в раннохристиянското изкуство. С монограми обикновено се представят характеристики към имената на светци, като например „пророк“, „архангел“ и др. Пример в това отношение е и вече коментираният блок монограм „Продромос“, свързан със св. Йоан Кръстител.

„Хералдични“ емблеми. През Палеологовата епоха, когато социалната картина във Византия е силно повлияна от Западния свят с феодалните му порядки, във визуалния език от „благородни“ знаци и символи се наблюдава навлизането на различни хералдични мотиви, като fleur-de-lis, lion rampant, двуглавия орел и др. Въпреки това най-разпространените персонализирани емблеми на елита нямат облика на хералдични гербове, а на монограми. Причината за това най-вероятно се дължи на високото ниво на грамотност във византийското общество, което в своята емблематика остава вярно на

графичната, а не на фигуралната образност. Съкращаването на родови и фамилни имена посредством монограми – нещо нехарактерно за по-ранните епохи, се превръща в своеобразна мода и дори мания за елита от XIV – XV в. Функционално, освен като знаци за собственост или за ктиторство, в повечето случаи тези монограми са и демонстрация на власт и престиж. Неслучайно западни фамилии като Гатилузите експлоатират активно Палеологовия монограм в комбинация с други хералдични знаци и двуезични (на латински и гръцки) надписи в паметници от владенията им на техните егейски острови. Популярността му, вкл. извън кръга на елитарните паметници, свидетелства, че монограмът ΠΑ(ΛΑΙΟ)Λ(Ο)Γ(Ο)С е бил възприет и като моден символ със съответната естетическа стойност. Затова изглежда се открива и при един от широко разпространените типове византийска сграфито керамика с монограми.

- **Съкращения във вид на суспензия**

Съкращенията във вид на суспензия представляват изписване на началото на думата с една или повече букви, и изпускане на продължението ѝ. В гръцката епиграфика те се появяват още в класическия и елинистическия периоди, например в монетите. По същия начин във Византия се съкращават популярни имена като „Михаил“ и „Йоан“, каквито се срещат и като подглазурни надписи в сграфито керамиката. Този модел на съкращаване е възприет и в кирилската епиграфика: например в съкращенията на имена като „Евтимий“ и „Захария“, нанесени подглазурно върху българска сграфито керамика.

- **Съкращения във вид на контракция**

В християнската ера навлизат и придобиват популярност и съкращенията във вид на контракция: изписване на началото и края на думата, и изпускане на графемите по средата. Именно на този принцип са формирани гръцките съкращения на *nomina sacra*, като се започне с „Бог“, „Господ“, „Христос“, „Отец“, „Син“, „Дух“. Пример за *nomem sacrum* от сграфито керамиката е подглазурното съкращение, значещо „Майката Божия“.

- **Числени знаци**

В кирилската графична система числата се изписват по византийски образец посредством буквени знаци. В средновековната сграфито керамика с монограми и други съкращения от България за момента само един подглазурен надпис може да бъде определен като числен знак: буквата **М** с цифрово значение 40.

ГЛАВА II

СГРАФИТО КЕРАМИКАТА С МОНОГРАМИ И ДРУГИ СЪКРАЩЕНИЯ В КОНТЕКСТА НА КЕРАМИЧНИЯ РЕПЕРТОАР ОТ БЪЛГАРИЯ И РЕГИОНА НА ИЗТОЧНОТО СРЕДИЗЕМНОМОРИЕ

Появата на подглазурни монограми и на други съкращения в украсата на глазираната керамика през Средновековието е явление с надрегионално значение, което отразява мощното влияние на византийската култура в Средиземноморието. Подглазурни монограми се появяват най-рано през XIII в. върху образци на Zeuxippos Family и на керамичната група Port St. Symeon Ware, произхождащи основно от Светите земи и кръстоносния Левант. Техните производствени центрове все още не са напълно локализирани, а самите надписи до момента не са били предмет на специализирано изследване. Към началото на XIV в. подглазурните монограми и съкратени надписи стават характерен декоративен мотив за византийската Elaborate Incised Ware, разпространена масово по бреговете и в хинтерланда на Черно море. В хода на XIV и XV в. местни производства на сграфито керамика с монограми и други съкращения възникват и в средновековна България, както и в кримското княжество Теодоро. Междувременно в Италия монограми се появяват в украсата на протомайоликата и на майоликата, докато такива надписи се срещат епизодично и в глазираната керамика от Южна Франция, както и в испанската люстрова керамика.

• ГРУПА А. ВИЗАНТИЙСКАТА ZEUXIPPUS FAMILY

Византийската сграфито керамика с монограми най-често се разглежда като монолитно явление в контекста на Elaborate Incised Ware. Почти напълно неразработен се оказва проблемът за началото на монограмната мода, което трябва да се търси в рамките на XIII в. с една сравнително малобройна група съдове, които въз основа на своите основни характеристики, могат да бъдат определени като деривати на луксозната Zeuxippos Ware и да бъдат причислени към т.нар. „семејство на Зевксип“. Такива изглежда са и пет съда от днешна България, произхождащи от Китен, Несебър, Варна и

Асенова крепост, с врязани подглазурно букви К, монограм с две букви М и два нечетими кръстовидни монограма.

Характерни особености

Три от съдовете с монограми, произхождащи от България, са паници, стъпващи на ниски и широки пръстеновидни столчета. По вътрешната си повърхност те са покрити с бяла ангоба и глазура със зелен или тъмножълт, преливащ към оранжево-кафяво, цвят. Другите два образца представляват камбановидни чаши с плоско дъно със следи от срязване с нишка, конусовидна долна половина и сферично извита навън горна част, завършваща с право и неразчленено устие. Чашата от Китен е покрита с лъскава глазура, преливаща от жълто към златисто-кафяво, а тази от Несебър е с покритие от бяла ангоба и жълтозелена глазура отвътре и върху горната половина на съда отвън. Във всички случаи подглазурните монограми са врязани в центъра на дъната отвътре. При две от паниците се наблюдава сграфито украса от две концентрични окръжности върху дъното. Камбановидната чаша от Китен е украсена със спираловиден орнамент върху дъното, а тази от Несебър – с единични и двойни концентрични окръжности, с арковиден пояс върху горната сферична част на съда отвън, и с лъчиста украса от „висящи“, вписани един в друг, триъгълници, редуващи се със снопчета от по две прави радиални линии, върху сферичната част отвътре.

По своите характеристики трите паници от България намират паралели сред керамиката с монограми, локализирана в широк географски ареал от бреговете на Крим до Светите земи. Нейните образци от кръстоносната Акра в днешен Израел се числят основно към групата, която проучвателката Е. Стерн определя с названията „Zeuxippos Influenced Ware“ и „Turkey and Greece Glazed Ware“. Много сходни по облик са няколко паници с подглазурни монограми от Кадъкалеси – византийската Аная. Най-близки паралели за паниците от тип А1 се откриват именно в Аная, както и в Пергам и Никея. Общото между повечето от тези съдове, освен врязаните върху дъната с тънко острие подглазурни монограми, е украсата от две концентрични окръжности, в центъра на които са вписани надписите. Камбановидните чаши с монограми от Несебър и Китен намират паралели във формално отношение сред съдове от Солун, от Папикион, Пранги и Питио в Западна Тракия, от Аная в Мала Азия и от Акра в Израел. Общото за тях е

относителната им масивност и дебелостенност, както и отсъствието на стъпаловидно столче, в отличие от характерните за Elaborate Incised Ware камбановидни чаши.

Производство и разпространение

За съдовете с монограми от Акра, определени като имитации на Zeuxippos Ware, Е. Стерн предполага, че са внос в Светите земи от все още нелокализиран център или центрове, намиращи се на запад в Мала Азия или Егея. В резултат на археологическите проучвания в последно време Аная се очертава като значим керамичен център под контрола на Никейската империя, произвеждащ керамика в стила на Zeuxippos Ware, с предпочитание към зелените и тъмножълти глазури. Данни за производството на керамика с монограми предоставят и няколко съда от Пергам, както и от самата Никея, които се открояват като важни производствени центрове на сграфито керамика от „семейството на Зевксип“ през XIII в. Особено важни са данните за производство на керамика в същия стил от Несебър и Китен, където са открити грънчарски пещи, голямо количество триноги за изпичане на глазирана керамика, полуфабрикати и бракувана продукция.

Хронология

Оригиналната „*stricto sensu*“ Zeuxippos Ware обикновено се датира между края на XII и третата четвърт на XIII в.. Що се отнася до дериватите, имитиращи характерната за тази луксозна керамика украса, те имат сравнително дълго присъствие през целия XIII и дори първата половина на XIV в., а на места „преживяват“ и до по-късно време. Данните от Несебър също насочват към датировка на производството в рамките на XIII в. На базата на епиграфския анализ по-скоро към XIV в. следва да се отнесе камбановидната чаша от Китен. Установеното там керамично производство се датира в късния XIV – началото на XV в. въз основа на археомагнетичните анализи на трите грънчарски пещи.

Функционална характеристика

Надписите върху съдовете от Zeuxippos Family най-често представляват единични букви и по-рядко лигатури, кръстовидни или блокови монограми, базирани на гръцката

азбука. До момента те не са били предмет на системно изследване. Поради малобройността на наличните образци трудно могат да се открият характерни типове, като най-близко до това стоят паниците с врязани букви К от Пергам, Аная, Несебър и Варна. Възможно е вложеният в подглазурните надписи смисъл да се доближава до този, вложен в надписите върху византийската Elaborate Incised Ware: имена на светци, емблеми на елита и др. Любопитно е, че върху други представители от семейството на Зевксий от Акра и Аная вместо надписи се откриват врязани хералдични орнаменти. В този смисъл трябва да се има предвид тенденцията от това време за възприемане на монограмите като хералдични знаци, вероятно инспирирана от Западна Европа.

• ГРУПА В. ВИЗАНТИЙСКАТА ELABORATE INCISED WARE

В хода на настоящото изследване са събрани, каталогизирани и анализирани 191 сграфито съда с подглазурни монограми и съкращения от територията на България, които демонстрират общи характеристики: качествена изработка, монохромност и сграфито украса, нанесена в техника *champlevé*. Въз основа на технологичните особености, формите и украсата, те могат да бъдат обособени в отделна група, принадлежаща към византийската Elaborate Incised Ware (EIW).

Характерни особености

Във формално отношение преобладават купите и паниците с малки размери. Единични са паниците с биконично тяло за сметка на тези със сферично тяло. Устията обичайно са прави и неразчленени, завършващи с постепенно стесняване на стените и заоблен ръб. Характерна особеност за групата са високите и тесни столчета с конусовидна форма, които често са профилирани отвътре и/или отвън. По-рядко се срещат ниски и широки столчета с пръстеновидна или конична форма. Около ¼ от образците, числящи се към разглежданата група, представляват камбановидни чаши. Те се отличават с удебелено плоско дъно, ниско стъпаловидно столче, конусовидна долна половина и сферично извита навън горна част, завършваща с право и неразчленено устие. Доста по-рядко се срещат чаши с цилиндрично тяло, неразчленено устие и една малка дръжка с елипсоидно сечение. Те, също като купите, стъпват върху конусовидни профилирани столчета. Единични са случаите на образци с друга форма.

Характерна черта за групата е монохромността на съдовете. По вътрешната си повърхност те са покрити с бяла ангоба и прозрачна оловна глазура, добила най-често жълт, бледожълт или бледозелен цвят. Съдовете често са ангобирани и глазирани и отвън, но доста по-небрежно, и много рядко по цялата повърхност, като цветовата гама най-често е в по-тъмни нюанси на зеленото (от резедаво до тъмнозелено) и кафявото. Сравнително рядко към монохромната глазура върху видимата страна на съда са нанесени зелени или кафяви петна и ивици.

При около 1/5 от съдовете, принадлежащи към групата, освен подглазурните надписи е нанесена и допълнителна сграфито украса. При купите и паниците украсата е връзана отвътре, обикновено в техника *champlevé*. Тя е най-често геометрична, във вид на петоъгълни, шестоъгълни и осмоъгълни медальони върху дъната. За образците от тип В4 са характерни връзаните една или по-рядко две концентрични окръжности. Най-богата украса, връзана от двете страни в техника *champlevé*, се наблюдава при съдовете с форма на камбановидни чаши. Отвън тя е арковидна, а отвътре е базирана на флорални и геометрични пояси.

Производство и разпространение

Единствените сигурни данни за производство на EIW с подглазурни монограми и други съкращения засега произхождат от проучената при метростанция Сиркеджи в Истанбул керамична работилница. Почти ¼ от съдовете, открити в България, са формовани от светла бежово-розова каолинова глина с дребни примеси пясък, шупли от изгоряла органика и по-едри включения с червен цвят, които според Й. Ваксман представляват железни оксиди, характерни за продукцията на Сиркеджи. Прави впечатление високата концентрация на образци, изработени от такава глина, в Несебър, докато на други места те са по-скоро изключение. Разбира се, твърде рано е на базата единствено на макроскопски технологични и епиграфски наблюдения да се заключи, че става въпрос за продукти на работилницата в Сиркеджи, снабдявала преимуществено тясно свързания с византийската столица Несебър, и в по-малка степен други центрове по Черноморското крайбрежие. Единствено бъдещи петрографски изследвания и корелация на резултатите от химични изследвания могат да дадат категоричен отговор. В същото време археологическите проучвания в района на Римските терми във Варна довеждат до откриването на керамична работилница, функционирала през XIII – XIV в.

Образци с подглазурни надписи липсват, но сред намерените полуфабрикати и бракувана продукция има няколко съда с форми и украса, близки до характерните за EIW. Те са аргумент в полза на локализирането на друг производствен център именно във Варна. В тази връзка преобладаващата част от образците на византийската EIW с монограми и съкращения главно от днешна Североизточна България са формовани от фина, добре пречистена глина, понякога с дребни примеси пясък и по-рядко слюда, която е изпечена равномерно до светлокафяв, оранжев или розов цвят. Продукт на кримско ателие, локализирано по всяка вероятност в генуезката колония Солдая, пък са паниците със съкращения „Михаил“ от вариант 3 на надписите, предвид техните особености и концентрация на Кримския полуостров.

Ареалът на разпространение на групата очертава интересна картина. Откритите в днешна България образци са концентрирани изключително по Черноморското крайбрежие, като Несебър, Варна, Созопол, Калиакра и Кастрици се открояват с големия брой съдове. Единични са образците, открити в центрове във вътрешността на страната, разположени на няколко ключови пътни артерии. И тук изниква въпросът на какво се дължи разпространението на тази късноримско-византийска луксозна керамика, и в частност на съдовете с монограми, изключително по бреговете на Черноморския басейн, и в по-малка степен на Егейско и Мраморно морета. Това, което свързва остров Крит с Кримския полуостров, отдалечени един от друг на повече от 1400 км по права линия, през XIII – XV в. е не друго, а присъствието и търговската активност на италианските морски републики в цялото Източно Средиземноморие. Ето защо В. Франсоа предполага, че именно италианските търговци може да се окажат агентите, отговорни за разпространението на Elaborate Incised Ware, респективно на числящата се към нея византийска керамика с монограми и съкращения, в толкова обширен географски ареал, който съвпада с маршрутите на мореплавателите от Венеция и Генуа.

Хронология

Що се отнася до въпроса кога съдовете от EIW са били произведени и употребявани, трябва да се има предвид, че са много малко образците, произхождащи от прецизно датирани археологически пластове, комплекси и структури. Най-често се поставя обща датировка в XIII – XIV в. В България съдовете, произхождащи от сигурни контексти с ясна дата в рамките на XIV – началото на XV в., са едва четири. Засега

липсват основания да се поставя под въпрос приблизителната синхронност на различните типове EIW с монограми и съкращения. Допълнителен аргумент в полза на прецизирането на долната хронологическа граница за групата дават монограмите на Палеолозите, чиято поява върху сграфито керамиката засега не може да се изтегли порано от първата четвърт на XIV в. По-сложно стои въпросът за горната хронологическа граница на производство и разпространение на съдовете от групата EIW, която със сигурност достига началото и дори средата на XV в.

Функционална характеристика

Въпросът за статуса на потребителите на византийската Elaborate Incised Ware до голяма степен е свързан и с проблема за интерпретацията на керамиката с подглазурни монограми и други съкращения. Едва ли е случаен фактът, че съдовете от групата се откриват изключително в пристанищни градове, които, въпреки различната си политическа принадлежност през динамичните XIV и XV в., не престават да бъдат част от византийския свят, центриран около Константинопол, и чието население, в много случаи чак до началото на XX в., включва значителен гръцки етнически компонент.

В научната литература до момента са изказани много и различни хипотези за смисъла, вложен в поставянето на съкратени надписи върху сграфито керамика. В символния свят на Средновековието, където едва ли има проявление на културата, изкуствата, занаятите, в което християнството да не се оглежда, религиозната атрибуция на поне част от подглазурните надписи изглежда най-логичното обяснение. Очевидно е, че огромното множество от съдовете не са служили за богослужебна утвар или други църковни нужди, което изобщо не изключва една „неофициална“ религиозна атрибуция за надписите „Продромос“, „Михаил“, „Йоан“, „Майката Божия“ и „Ти побеждаваш“. Ако се приеме подобна трактовка за голяма част от монограмите и съкращенията, срещащи се при групата EIW, трябва ясно да се подчертае, че те не са имали място в официалния култ към светците, а по-скоро са изпълнявали апотропейна функция и са осигурявали небесна закрила за притежателите на съдовете.

За разлика от типовете с имена на светци, сграфито керамиката с монограми на Палеолозите трудно се вписва в една религиозна интерпретация. В този смисъл единствената възможна универсална хипотеза за смисъла, вложен в монограмите и

другите подглазурни съкращения върху сграфито керамиката EIW, се оказва най-тривиалната. Тя гласи, че надписите са имали преди всичко декоративно значение. Факт е, че монограмното писмо се превръща в особено „модно“ през XIV – XV в., като все повече нараства „хералдичната“ му роля. В този контекст монограмите на Палеолозите, врязани върху съдове от групата EIW, могат да се приемат за знаци на власт и престиж, които са се радвали на широка популярност. Налагането на монограма „Продромос“ и на съкращението „Михаил“ като водещи надписи за групата е напълно възможно да се дължи на естетическите възприятия на производителите и потребителите, които да са свързвали единия надпис с паниците и купите, а другия – предимно с чашите, по чисто декоративни съображения – като един вид „моден бранд“.

- **ГРУПА С. БЪЛГАРСКАТА СГРАФИТО КЕРАМИКА**

Доста по-различна от византийските Zeuxippus Family и Elaborate Incised Ware е проблематиката на една друга група сграфито керамика с подглазурни монограми и съкращения, която се открива най-масово в столицата на Второто българско царство – Търново, и може да се означава като **българска**. Изложените тук наблюдения се базират на събраните 339 образци.

Характерни особености

Във формално отношение при тази група отчетливо доминират дълбоките паници с големи размери, основно с конична и по-рядко със сферична форма. Оформлението на устията варира от извити или пречупени навътре неразчленени ръбове до изтеглени навън устия, профилирани отвътре във вид на широк заоблен жлеб. Столчетата, където ги има, са ниски, широки и с конична форма. След паниците най-често се срещат купи с по-затворена форма. При тях устията са или прави и неразчленени, завършващи с постепенно стесняване на стените и заоблен ръб, или оформени с лека S-овидна извивка. Дъната завършват с ниски конични столчета. Към разглежданата група засега се числят единични съдове със затворена форма.

Съдовете от Търново и Червен се отличават със своята монохромност, която чисто естетически не е особено характерна за местната керамична мода от втората половина на

XIV в. Те са покрити с бяла или кремава ангоба и с глазура, която варира от прозрачна и безцветна, през такава с бледозелен цвят, което е и най-разпространеният нюанс, до светложълто, тъмножълто, резедаво, тъмнозелено и кафеникаво. При някои съдове ангоба и глазура са нанесени плътно и от двете страни, докато при други отвън се среща единствено ангобно покритие, или пък пояс от бяла ангоба под устието, понякога покрит от глазура. Случва се върху устийния ръб да бъде оставена ивица без ангобно покритие, явно с цел там под глазурата контрастно да изпъкне цветът на глината. Единични са изключенията от монохромността сред образците от Търново. В известен контраст с това стоят материалите от Силистра и Габровско, които се отличават с допълнително нанесените към глазурното покритие зелени и кафяви петна или ивици.

При близо една трета от образците освен подглазурните надписи се наблюдава и допълнително врязана украса. Такава обаче е характерна за съдове с определени типове монограми, докато при други, като керамиката с надписи на патриарх Теодосий или на цар Йоан Шишман, почти не се среща. Сграфито украсата е организирана концентрично и е базирана предимно на геометрични мотиви. Най-често е във вид на вписани една в друга две или три окръжности върху дъното, и на един до три пояса от по две или три прави линии, които също затварят окръжности по стените и върху вътрешната част на устието. Сред съдовете от Силистра с митрополитски монограми са характерни поясите от прави и вълнисти линии по устието, понякога комбинирани с пояс с растителен или спираловиден повлек. При една паница от м. Витата стена, Габровско, геометричната украса по устието е комбинирана със зооморфна такава: орел в профил надясно.

Производство и разпространение

При паница от Търново с надпис на патриарх Теодосий и при един съд от Силистра върху ломовете се е стекла част от глазурата, което вероятно индикира, че образците са се счутили в хода на производствения процес. Направените химични анализи на фрагменти с монограми от Търново и Червен ясно показват техния местен произход, като материалите от Търново се групират заедно с изследвани полуфабрикати от пещите по източния склон на Царевец. Съдовете от тези два центъра, както и от Силистра, най-често са формовани от изпечена (поякога неравномерно) до розово или

оранжево-кафяво глина с дребни примеси слюда, пясък и шуплички от изгоряла органика.

Въпреки внушителните мащаби на търновското производство, в което вероятно са участвали няколко различни работилници, териториалният обхват на разпространение на продукцията е силно ограничен. В самото Търново материалите произхождат основно от хълма Царевец, с висока концентрация в Двореца и Патриаршията, както и във Великата лавра „Св. 40 мъченици“, и в по-малка степен от други комплекси като манастира при църквата „Св. Димитър“ и ансамблите при църкви № 2, 3 и 8 на Трапезица. Извън територията на столичния град представителите на типове, характерни за Търново, се срещат рядко. В този смисъл откритата в Силистра серия от пет съда с монограми на цар Йоан Шишман, напълно идентични с търновските, заслужава по-сериозен коментар. Същевременно наличието на местно производство на сграфито керамика с монограми в Червен и Силистра може да се предполага както на базата на данните от археологическите проучвания, така и въз основа на особеностите във формите и декорацията, и преди всичко заради типовете монограми, които се срещат само в тези центрове.

Хронология

Обвързването на образците с конкретни, известни от изворите исторически фигури, чиито знаци носят съдовете, и анализирането им в контекста на данните от археологическите проучвания, предоставя изключителна възможност за прецизиране на датировките им, а оттам и за хронологическо проследяване на развитието в българската група сграфито керамика с монограми в течение на половин век. Първият владетел, чийто подглазурни монограми се откриват върху съдове, е цар Йоан Александър. Относителната унифицираност на керамичните форми, на колорита и украсата им, както и на подглазурните надписи „Александър цар“, сравнително малкият брой на съдовете (29) и ограниченото им разпространение са все индикатори, че става въпрос за серия, поръчана и произведена в сравнително кратък отрязък от време. Като хронологически репер могат да се приемат най-близките паралели за подглазурните надписи: подписът на царя на гърба на Мрачката грамота от 1348 г. и монограмите върху един тип медни монети, сечени през 1355/1365 – 1371 г. Откриването на съд с инициал , разчитан като

монограм на съпругата му царица Теодора II, в Килифаревския манастир, задава един сигурен *terminus post quem* в средата на XIV в., когато е основана обителта. Друг хронологически репер предоставя археологическата ситуация от източното жилищно крило на Царския дворец, където в едно и също помещение са открити фрагментирана паница със същия монограм и голяма колективна находка от 791 сребърни монети на Йоан Александър с Михаил Асен от ранните емисии. Те, заедно с паницата, са силно пострадали при пожар, настъпил според нумизматичните данни не по-късно от 1355 – 1356 г. Особено важни с оглед прецизирането на началото на монограмната мода в Търново са три масивни дълбоки съда от района на Патриаршията, надписите върху които са запазени фрагментарно, но при комбинирането им монограмите могат успешно да се разчетат в цялост като „Патриарх Симеон“. Идентификацията на съдове с такива подглазурни монограми е от голямо значение, защото Симеон изглежда е първият Търновски патриарх, който, следвайки византийските модни тенденции, формулира собствени монограми, и поръчва те да бъдат поставени подглазурно върху посуда от Патриаршията. Това дава възможност и за поставяне на долната хронологическа граница за българската група някъде през 40-те години на XIV в. и по-скоро към средата на века. Тези по-ранни съдове като цяло се характеризират с масивност, с диаметри от 25 – 35 см при устията на паниците, както и с цялостно плътно двустранно покритие с бяла ангоба и качествена, прозрачна и безцветна глазура. Археологическата картина от проучванията на Патриаршията, където е регистриран голям пожар, ясно датира употребата на съдове с надписи на следващия патриарх Теодосий II, много от които са със следи от горене и опушване, в третата четвърт на XIV в. В същото време при друга серия от седем съда от Патриаршията с врязани инициали **П** няма никакви следи от пожар, което подсказва тяхната употреба след преизграждането на комплекса. Те са много сходни по облик със съдовете с врязани букви от Великата лавра и от Трапезица (типове С22-24). Паниците сред тях се отличават с по-малки размери, с диаметри при устията от около 20 см, като съответно са и по-тънкостенни. Доста често са покрити с резедави, тъмнозелени или кафеникави глазури, без цялостно глазиране отвън. Възможно е мнозинството съдове с **М**, заедно с тези с **П**, **Б** и **У**, да маркират втора фаза на монограмната мода в търновската сграфито керамика във времето на цар Йоан Шишман, т.е. 70-те – 90-те години на XIV в. Тази „деградация“ в посока редуциране на размерите на съдовете, влошаване на качеството на изработка и украса, и опростяване и огрубяване на надписите, се наблюдава донякъде и при керамиката с монограми на последния

търновски цар. На този етап е трудно да се прецизира горната хронологическа граница за производството и употребата на българската група. Приема се, че тази мода прекъсва към самия край на XIV в. с падането на българските земи под османска власт, което слага край на царската и патриаршеската институции.

Функционална характеристика

Анализът на керамичните форми неизбежно води и до въпроса за тяхната функционалност. До момента не е коментирано характерното разположение на връзаните подглазурно надписи почти винаги по стените на съдовете, близо до периферията им. Тази съществена отлика от византийските групи Zeuxippus Family и Elaborate Incised Ware, където монограмите са връзани върху дъната, може би се дължи на вложен различен по характер смисъл. Византийските надписи се интерпретират най-често като имена на светци, които трябва да служат за благословение на ястията и за прогонване на зловредни влияния. Логично е те да са върху дъната, в пряк досег със сервираната храна или напитка. В случая на българската група монограмите, изглежда, служат по-скоро като знаци на власт и престиж, а поставянето им близо до устията, за да бъдат видими, дори когато даден съд се използва по предназначение, изразява определена показност. Някои от типовете сграфито керамика с монограми, познати с по един или няколко екземпляра, действително могат да бъдат интерпретирани като лична посуда, а монограмите върху тях – като знаци за собственост, но и като лични емблеми. Типовете с повече екземпляри обаче чертаят една по-сложна картина. Безспорна е концентрацията на съдовете с монограми на Йоан Александър в помещенията на Царския дворец, където те са ползвани от обитателите му (не задължително от самия владетел). В същото време откриването на образци от тип C5, свързани с царица Теодора II, освен в Двореца, и в някои от големите манастирски комплекси като този при църквата „Св. Димитър“ и Килифаревския манастир на св. Теодосий Търновски, позволява осмислянето им като дарове за игумена или братството във връзка с ктиторство от страна на царското семейство, и конкретно на царица Теодора. Образците с подглазурни монограми на следващия цар Йоан Шишман също имат по-широко разпространение и част от тях може би са поднасяни като дарове за изтъкнати и отличили се хора, особено предвид нарастващото безпаричие и безизходица, в което изпада последният търновски владетел. Определена пропагандна цел изглежда е вложена и във вече споменатите пет съда с

негови монограми, открити в Силистра при разкопките на църква № 2 и сградите около нея. Съдовете с монограми на царя, открити там, по всяка вероятност изпълняват същата функция, която играе Шишмановият надпис в Шумен: демонстрация на сила и затвърждаване на властта върху град в пограничните земи на Търновското царство. На този фон керамиката с надписи на патриарх Теодосий II се откроява с високата си концентрация в комплекса и по склоновете на Патриаршията на Царевец. Въпреки това тя едва ли представлява единствено личен сервиз на търновския архиепiscop, заради изключително големия брой на образците (105 съда). Не бива да се забравя, че Патриаршията, освен резиденция и седалище на главата на Българската църква, в планово отношение е организирана като доста голям манастир и вероятно е функционирала като точно такъв комплекс. Ето защо изглежда най-вероятно съдовете да са ползвани като манастирска посуда. Доста хипотези предизвиква многобройният тип с подглазурни букви **М**, разчетени съвсем обосновано като числото 40, чиято концентрация е изключително на територията на Великата лавра „Св. 40 мъченици“. Много сходни с тип С22 са съдовете с букви **Б**, интерпретирани като инициали на Св. Богородица, от манастирските комплекси при църкви № 3 и № 8 на Трапезица, както и образците с врязани букви **У**, открити в Северния сектор на Трапезица. Последните данни от проучванията на комплекса при северната крепостна стена предполагат функционирането на манастир около църква № 2 през последните години на обитаване на Трапезица. Всичко това навежда на мисълта, че съдовете с врязани букви са употребявани именно като манастирска посуда, в която са се хранили обитателите на някои столични манастирски комплекси.

ГЛАВА III

ТИПОЛОГИЧЕСКИ АНАЛИЗ НА СГРАФИТО КЕРАМИКАТА С МОНОГРАМИ И ДРУГИ СЪКРАЩЕНИЯ ОТ БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

- **ГРУПА А. КЕРАМИКА, СПАДАЩА КЪМ ZEUXIPPUS FAMILY**

A1. Сграфито керамика с букви К

Върху два съда от Варна и от Несебър подглазурно са врязани букви К. Те намират много близко сходство с няколко съда от Пергам, Аная и Никея, чиито ателиета произвеждат сграфито керамика, имитираща луксозната Zeuxippus Ware. В този смисъл образците от Варна и Несебър могат да се осмислят като малоазийски импорти от XIII в., попаднали по търговски път в двата черноморски центъра. Неясно засега остава значението на врязаната буква К.

A2. Сграфито керамика с монограм ММ

Върху камбановидна чаша от Несебър подглазурно е врязан монограм, съставен от две лигирани букви М. Образецът е открит при проучването на няколко вкопани структури – ями на северния бряг на стария Несебър, с обща датировка в рамките на XII – XIII в. Те са запълнени с полуфабрикати, бракувана керамична продукция и триноги за изпичане на глазирана керамика. Глазурата на разглеждания образец изглежда е прегоряла при повторното изпичане на съда или в следствие на друг пожар, което обяснява защо съдът е изхвърлен. Това вероятно е индикация за неговото местно производство в Несебър.

A3. Сграфито керамика с монограм, съдържащ буквите Δ и Χ

Върху фрагмент от камбановидна чаша, открит в Китен, подглазурно е нанесен монограм, чиято лява половина е запазена. По всичко изглежда, че разглежданият надпис е организиран кръстообразно. В този смисъл той трябва да бъде интерпретиран като

кръстовиден монограм с развита или „деградирала“ форма, характерна за късноримският период. Нито съдът от Китен, нито надписът върху него, намират точни паралели. На този етап не може да се предложи и четене на монограма.

A4. Сграфито керамика с монограм, съставен от буквите Θ, Κ, Ο, Τ (?)

Върху една сферична купа с конично столче от Асенова крепост е врязан кръстовиден монограм с неясно четене. Той може да съдържа името на св. Богородица: ΘΕΟΤΟΚΟΣ, и да е свързан с молитвена формула, или друго име, подобно на „Константин“: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. На този етап съдът би могъл да се разглежда в контекста на културните контакти между района на Стенимахос и днешна Северна Гърция.

• ГРУПА В. КЕРАМИКА, СПАДАЩА КЪМ ELABORATE INCISED WARE

B1. Сграфито керамика с монограми „Продромос“

Върху 79 съда от днешните български земи – основно купи и паници, са врязани монограми, разчитани обикновено като името „Димитър“: ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ. Монограмите са с блокова форма, като се разгъват в гръцките букви Δ, Μ, Π и Ρ. Те се откриват в десетки, ако не стотици изображения на св. Йоан Кръстител, при които превърнатото в канон изписване със съкращения гласи: „Свети Йоан Предтеча“ (Άγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος). Ето защо за подглазурните монограми върху съдовете от разглеждания тип сграфито керамика би следвало несъмнено да се приеме разчитане като „Продромос“, „Предтеча“: ΠΡ(Ο)ΔΡ(Ο)Μ(Ο)C. В зависимост от палеографските си особености, начертанията могат да бъдат разграничени в 4 варианта на монограма. Голяма част от образците, изработени от розова каолинова глина с примеси железни оксиди и пясък, и открити основно по южното българско Черноморие, е възможно да са продукция на споменатото вече ателие за глазирана керамика в Константинопол, проучено при метростанция Сиркеджи. Във всеки случай изглежда има поне още един производствен център във Варна или района, отличаващ се с употребата на по-фина глина с дребни примеси пясък и понякога слюда. На този етап трябва да се приеме, че керамиката с монограми „Продромос“ се е използвала във всекидневния живот. Към едно такова

обяснение насочва и широкият ареал на разпространение на типа. Тъй като св. Йоан Кръстител е емблема на въздържанието и постничеството, а в православните общества повече от половината година преминава в пост, би могло да се предположи, че съдовете са служили преди всичко за консумация на постни ястия.

В2. Сграфито керамика със съкращения „Михаил“

Върху 54 глазирани съда от днешна България – предимно камбановидни чаши, но и купи и паници, подглазурно са връзани съкращения „Михаил“. В зависимост от облика си начертанията могат да бъдат обособени в три варианта. Прави впечатление концентрацията в Несебър на камбановидни чаши, формовани от светлорозова глина с примеси на железни оксиди, каквато се използва от работилницата, разкрита при метростанция Сиркеджи в Истанбул. Друг производствен център за съдовете с подглазурни надписи от вариант 3 в последно време се локализира в Солдая на Кримския полуостров, предвид концентрацията на образците там, както и на някои химични анализи. Неясен за момента обаче остава произходът на мнозинството образци от разглеждания тип, формовани от добре пречистена и изпечена до розово-оранжево глина. Широкото разпространение на съдовете с надписи „Михаил“ от Родос и Ефес до Крим и Северен Кавказ изключва те да са свързани с конкретна личност, било то и византийски император. В този смисъл асоциацията на името със св. архангел Михаил изглежда далеч по-логична. Остава неясно защо съкращението „Михаил“ е връзано предимно върху камбановидни чаши. Това от една страна би могло да е свързано с консумацията на определени напитки, при която връзаното име трябва да осигури благословията и закрилата на св. арх. Михаил. От друга страна обаче, може да се дължи и на „модна“ тенденция съдовете с тази форма да се украсяват най-често с това съкращение.

В3. Сграфито керамика с монограми на Палеолозите

Върху 27 съда от днешните български земи – купи, паници и камбановидни чаши, са нанесени монограми на Палеолозите, съставени от гръцките букви А, Г, Л, П. Начертанието като цяло е стандартизирано и устойчиво, като още първите изследователи на византийска керамика са категорични на базата на добре известните паралели, че

монограмът трябва да се разчита като „Палеолог“: ΠΑ(ΛΑΙΟ)Λ(Ο)Γ(Ο)C. При по-детайлен анализ на монограмите, врязани подглазурно при разглеждания тип сграфито керамика, могат да се разграничат девет варианта на изписване. Хипотезата за пряка връзка между съдовете с монограми на Палеолозите и Палеологовата династия, управлявала Византия от 1259 до 1453 г., звучи доста привлекателно. Географията на разпространение на образците обаче чертае по-сложна картина, която не подкрепя прякото обвързване на разглежданите съдове с Палеолозите. Логично е да се заключи, че онова, което свързва тези отдалечени територии и обширни пространства от Крит до Крим, на първо място е общата им културна принадлежност към византийския свят. В тази връзка най-простото обяснение може би е и най-правилно: монограмът на Палеолозите е бил възприеман като моден символ, а засвидетелстваната в различните му варианти деградация показва, че в някои случаи първоначалният му смисъл изглежда е загубен и монограмът е бил възприеман по-скоро като орнамент.

В4. Сграфито керамика със съкращения, базирани на К или П

При 27 съда от България – паници и купи, се различават начертания, интерпретирани досега в литературата най-често като буквата К. Подобният на К знак се развива в спираловиден мотив, завършващ с петлица. В почти всички случаи това начертание е вписано в концентрична окръжност. Спираловидният орнамент с петлик едва ли е елемент единствено на сграфито украсата – подобен начин за съкратено представяне на гръцкото окончание за имената от мъжки род -OC е добре засвидетелстван в гръцката палеография. Ето защо на този етап съчетанието може да се третира като съкращение във вид на контракция. В този смисъл, в контекста на интерпретацията на останалите монограми от група В на византийската сграфито керамика, бях приел за възможно мистериозният знак да се чете именно като „Господ“: Κ(ΥΡ)ΙOC – *poimen sacrum*, изписан по инспириран от ръкописите декоративен начин. Една консултация със специалиста по гръцка палеография А. Целикас обаче ме подтикна да преразгледам тази хипотеза. Любопитно е, че петлицата, с която завършва спираловидният орнамент около знака, винаги е разположена на едно и също място, което всъщност би трябвало да е над горната страна на буквата. Това означава, че за да бъде разчетен правилно, надписът трябва да се „извърти“ на 90 градуса, при което възприеманата досега за даденост буква К просто изчезва. Появява се съвсем друга

картина – начертание, по-близко до П или Λ, което доста прилича на определения като вариант 9 на тип В3 силно опростен монограм на Палеолозите. На този етап все пак е доста несигурно да се предложи разчитане на цялото съчетание като ΠΑΛ(ΑΙΟ)Λ(Ο)ΓΟΣ. Палеографският анализ на съкращенията, врязани върху съдовете, води до обособяването на три варианта на изписване, които се развиват в посока деградирането и орнаментализирането на надписите. Що се отнася до ареала на разпространение на керамичния тип, прави впечатление високата концентрация на образци в Константинопол и в два черноморски града, поддържащи активни връзки с византийската столица: Созопол и Несебър. За отбелязване е и много сходната по състав с продукцията на работилницата при Сиркеджи розова каолинова глина с железни оксиди, от която са изработени повечето открити у нас образци от типа.

В5. Сграфито керамика със съкращения „Йоан“

Върху два съда от Варна и Калиакра подглазурно са врязани надписи „Йоан“, които представляват съкращения във вид на суспензия, съставени от първите две букви на името: ΙΩ(ΑΝΝΗΣ). Това съкратено изписване на популярното име „Йоан“ се използва повсеместно и във византийската, и в кирилската писмени традиции. Среща се както при имената на владетели, така и в имената на светци като св. Йоан Предтеча, св. Йоан Богослов и др. В този смисъл, имайки предвид широкото разпространение на свързания с Кръстителя монограм „Продромос“ в керамиката от Elaborate Incised Ware (тип В1), логично звучи разглежданите съкращения „Йоан“ да представляват другата част от пълното наименование на св. Йоан Предтеча: Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος.

В6. Сграфито керамика със съкращения на Божията майка

Върху един съд от Несебър е врязан съкратен надпис, свързан с пресвета Богородица, който се състои от два сегмента. Първият е лигатура между буквите Μ и Ρ, над която надредно е врязан вторият сегмент от надписа, съставен от буквата Θ и гръцкото окончание за родителен падеж, мъжки род, единствено число, -ου. Очевидно става въпрос за стандартизираното като *πομπη σαγυμ* название на Божията майка: Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ. Двата сегмента, съкратени във вид на контракция, обичайно съпътстват изображенията на св. Богородица.

В7. Сграфито керамика с кръстовиден монограм „Ти побеждаваш“

Върху един съд от Несебър подглазурно е връзан частично запазен кръстовиден монограм, съставен от буквите В, К, N и Т. За подобните монограми върху два съда от Константинопол Д. Т. Райс предлага четене като латинската инвокативна формула TU VINCAS, означаваща „Ти побеждаваш“, транскрибирана на гръцки: Т(ΟΥ) В(Ι)ΝΚ(Α)С. Това разчитане ясно демонстрира взаимодействието между латинската и гръцката писмени култури през динамичните столетия след 1204 г.

• ГРУПА С. БЪЛГАРСКА СГРАФИТО КЕРАМИКА С МОНОГРАМИ И ДРУГИ СЪКРАЩЕНИЯ

С1. Сграфито керамика с монограми на цар Йоан Александър

Върху 29 глазирани съда от Търново – предимно паници и по-рядко купи, са връзани монограми на българския цар Йоан Александър (1331-1371). Във всички случаи надписите са съставени от името и царската титла на Йоан Александър, и се четат като „Александър цар“: **АЛЕ(Ξ)АНДРЪ(Ъ) ЦАР(Ъ)**. Те се срещат в два варианта на изписване, които морфологически са еднакви, но се различават стилистически. Типът се открива единствено в старата българска столица, и то само на хълма Царевец и във Великата лавра в подножието му. Безспорна е концентрацията в помещенията на Царския дворец. Надписите върху съдовете, открити там, могат да се интерпретират от една страна като знаци за собственост и маркировка на посудата, обслужваща комплекса, а от друга – като демонстрация на власт, престиж и изисканост в съответствие с елитарната монограмна мода.

С2. Сграфито керамика с монограми на цар Йоан Шишман

Върху 38 съда – предимно паници, подглазурно са връзани монограмни надписи на последния Търновски цар Йоан Шишман (1371-1395). Тридесет от тях произхождат от обекти в старопрестолния Търнов, а пет – от проучванията в Дръстър-Силистра. Към

типа с известни уговорки засега могат да се причислят още три образца, съответно от Силистра, Никопол и Асенова крепост. В повечето случаи подглазурните надписи са съставени от името и титлата на владетеля, звучащи като „Шишман цар“: **ШНШМАНЪ ЦАРЪ**. Обособяват се девет различни варианта на изписване. Голямото разнообразие при начертанията, а донякъде и при основните характеристики на съдовете, показва, че керамиката с монограми на последния цар в Търново изглежда не е произведена наведнъж и от една работилница, т.е. не е епизодично явление. Ако се изключат единичните находки, които могат да попаднат по всевъзможни начини в местата си на намиране, прави впечатление концентрацията на съдове от разглеждания тип в Двореца. Логично е да се предположи, че това са съдове, използвани ако не от самото царско семейство, както предлага още Кр. Миятев, то от най-приближените му обитатели на Двореца. В този смисъл надписите върху съдовете са знаци за собственост върху посудата на Двореца, но и емблеми на власт и престиж. Определена политическа цел вероятно е вложена и в серията от пет съда, открити при разкопките на църква № 2 в Силистра.

С3. Сграфито керамика с монограми на двама царе – Йоан Александър с Йоан Шишман (?)

Четири съда с царски монограми следва да бъдат обособени в отделен тип, въз основа на надписите. В предишни публикации те са причислявани без особена аргументация или към типа с монограми на Йоан Александър, или към този с монограми на Йоан Шишман. Два от образците са открити при проучвания на Царевец в Търново, а трети произхожда от района южно от църква № 2 в Силистра. Надписите всъщност трябва да се четат като **ЦАР(Ъ) Н ЦА[РЪ]**, съставени от двойно калиграфско изписване на титлата цар, като двата идентични монограма са свързани лигатурно. Значението на това съчетание остава проблематично. Възможно е двойното споменаване на царската титла във вида на кратък монограмен надпис да има връзка със сложната политика по наследяване, водена от Йоан Александър, който последователно обявява за „цар“ първо синовете си от първия брак Михаил Асен, Йоан Срацимир и Йоан Асен, а след това и „багренородния“ Йоан Шишман. Не е изключено разглежданият подглазурен надпис да отразява събитие като провъзгласяването за „цар“ в началото на 50-те години

на XIV в. на Йоан Шишман, и съответно да означава настъпилата ситуация вследствие на тази промяна в линията на унаследяване на Йоан Александър.

C4. Сграфито керамика с монограми на царица Теодора I (?)

Идентификацията на царски монограми върху сграфито керамиката от старата столица бързо тласка изследователите да свържат други, по-неясни надписи с конкретни представители на царското семейство, като българските царици. В тази връзка е учудващо, че един от образците със сравнително лесен за разчитане надпис до момента не е взет под внимание. Върху купа, произхождаща от обект № 10 на северозападния склон на хълма Царевец, е врязан доста обширният, макар и частично запазен, надпис $\Phi-\Theta(0)\Delta\psi\rho\Lambda\text{ML}[\dots]$. Това е и най-сигурният монограм, който може да бъде свързан с някоя от двете съпруги на цар Йоан Александър, носещи името „Теодора“.

C5. Сграфито керамика с монограми на царица Теодора II

Върху 12 съда – предимно паници, произхождащи от старопрестолния Търнов и близкия КилифареВСки манастир, подглазурно са врязани съкратени надписи, които могат да бъдат свързани с българската царица Теодора II – втората съпруга на цар Йоан Александър. Сред образците осезаемо доминира изписването на „Теодора“ с инициал с титла: $\Phi(\Theta\Delta\psi\rho\Lambda)$. Известна насока за потвърждаване на като цяло приетата, но недостатъчно аргументирана до момента идентификация на инициала с името на българската царица Теодора II предоставят надписите към най-масовия тип медни монети на Йоан Александър, сечени продължително време някъде между 1347/1355 и 1375 г., върху аверса на които царят е изобразен в цял ръст да държи кръст заедно с царица Теодора.

C6. Сграфито керамика с монограм на великия логотет Филип (?)

Върху един съд от проучванията на средновековния Търнов подглазурно е нанесен монограм, съдържащ буквите Φ и Λ , на базата на които предлагам четене като името „Филип“: $\Phi(\text{H})\Lambda(\text{H}\text{П}\text{Ъ})$. Предвид общия характер на подглазурните монограми от Търново като знаци и символи на елита е логично да се предположи връзка между

разглеждания надпис и един от високопоставените сановници от времето на цар Йоан Александър: логотета Филип.

С7. Сграфито керамика с монограми на патриарх Симеон

Върху три съда от проучванията на Патриаршията на Царевец и на северозападния ѝ склон са врязани подглазурни надписи, различаващи се от познатите от Търново и вече разчетени монограми. Съставени са от два сегмента: блоков монограм на високия сан „патриарх“: П(Α ΤΡΗΑΡ)Χ(Υ), и пръчковиден монограм, формиран от буквите Μ, Ϛ и Ω, който следва да се разчете като името „Симеон“: Ϛ(Υ)Μ(Ε)Ω(Ν Υ). Тези надписи могат да бъдат свързани само с една исторически засвидетелствана личност – Търновския патриарх Симеон.

С8. Сграфито керамика с надписи на патриарх Теодосий II

Върху 105 съда – предимно паници, произхождащи от проучванията в Търново, подглазурно са нанесени надписи на Търновския патриарх Теодосий. В почти всички случаи те се състоят от два компонента: титлата „патриарх“, оформена като блоков монограм, и името „Теодосий“, изписано по съкратен начин с една пропусната и едва надредна буква. Съобразно най-вече стилистичното им оформление, надписите могат да се класифицират в два варианта на изпълнение. Особено интересен е въпросът за идентификацията на личността, стояща зад надписите П(Α ΤΡΗΑΡ)Χ(Υ) - Θ-Ε(Θ)ΔΩΣΗΕ от този най-многочислен за българската сграфито керамика с монограми и други съкращения тип. От изворите се знае за двама търновски предстоятели с това име, светителствали през XIV в. По-вероятно е съдовете да носят подглазурните надписи на патриарх Теодосий II, открояващ се като изключително активен и амбициозен български духовен глава.

С9. Сграфито керамика с надпис на патриарх Йоаникий II (?)

Върху един фрагмент от сферична купа е врязан неразчетен до момента подглазурен надпис, за който може да се предложи четене като името „Йоаникий“: ΙΩΑΝΝ[ΗΚΙΕ]. От изворите се знае за двама изявиени духовници, носещи това име

през втората половина на XIV в.: игумена на Великата лавра „Св. 40 мъченици“ архимандрит Йоаникий, който взема участие в Търновския църковен събор от 1360 г., и предпоследния Търновски патриарх Йоаникий II. Твърде е възможно те всъщност да са една и съща историческа личност.

C10. Сграфито керамика със съкращения на св. патриарх Евтимий

Върху три фрагмента от паници, произхождащи от Великата лавра „Св. 40 мъченици“ в Търново, са нанесени съкратени надписи, които Ат. Попов възстановява като „Евтимий“: **ЄВ-Ϡ(НМНЄ)**, свързвайки ги с последния Търновски патриарх. Изглежда става дума за съкращение във вид на суспензия, включващо само първите три букви от името. Контекстът на намиране на съдовете в манастира „Св. 40 мъченици“ съвсем не е в разрез с идентификацията на надписите като името на св. патриарх Евтимий. Не е изключено до ремонтването на Патриаршията след вече коментирания пожар, настъпил там, именно Великата лавра да е играла ролята на временна патриаршеска резиденция.

C11. Сграфито керамика с монограми на Червенския митрополит

Върху два фрагмента от купи, открити при проучванията на цитаделата в Червен, са врязани монограми, които със запазените си части се допълват добре и могат да се реконструират в пълнота. Те са от пръчковиден тип, съставени от буквите **Λ**, **М**, **Π**, **ρ** и **Τ**. Едва ли може да има съмнение в разчитането им като високия църковен сан „митрополит“: **Μ(Н)ΤΡ(Ο)Π(Ο)Λ(ΗΤΥ)**. От Борилския Синодик са известни имената на трима Червенски архиепископи: Неофит, Калиник и Захария, като освен Калиник, още двама – Павел и евентуално Сава, се споменават в епиграфски паметници от града. На този етап образците трудно могат да бъдат обвързани с конкретна фигура от известните митрополити.

C12. Сграфито керамика с монограми на Дръстърския митрополит

Върху шест паници от Силистра са врязани подглазурни монограми с пръчковидна форма, съставени най-често от буквите **М** и **Т**, допълнени в отделни

случаи от П или ϩ. Разчитането им като духовния сан „митрополит“: **М(Н)Т(ϩОΠΟΛΗ)Т(Ъ)**, предложено от Г. Атанасов, изглежда безспорно. Едва ли е случайно, че образците са открити при проучванията в района на митрополитските базилика и резиденция на Дръстър. За периода на XIII – XIV в. са известни имената на седем Дръстърски митрополити. Разбира се, няма как съдовете с монограми „митрополит“ да бъдат категорично обвързани с някого от тях.

С13. Сграфито керамика със съкращение на Дръстърския митрополит Захария

Върху една паница от Силистра подглазурно е врязан неразчетен досега съкратен кирилски надпис, съставен от буквите **А**, **З** и **Х**, покрити от титла. Той трябва да бъде интерпретиран като съкращение във вид на суспензия, съставено от първите три букви на име, което може да се разчете като „Захария“ или „Захарий“: **ЗАХ(АР)НЄ**. В житието на св. Теодосий Търновски от Вселенския патриарх Калист се споменава, че Дръстърският митрополит Захария взема участие в църковния събор срещу еретиците, свикан от цар Йоан Александър в Търново през 1360 г.

С14. Сграфито керамика с монограми на хартофилакс

Върху два образца – паници от старопрестолния Търнов, подглазурно са врязани кръстовидни монограми от късния, развит тип, срещаш се през XIV – XV в. Очевидно е, че поръчителят на съдовете е бил изключително ерудирани човек, добре запознат с византийското монограмно писмо и с популярните и „модни“ типове монограми, ползвани от елита в Константинопол. Този факт допълнително подкрепя предлаганото от мен четене като длъжността „хартофилакс“: **ХАРТ(О)Ф(ΥΛΛ)Ξ**. Монограмите от разглеждания тип по същество се оказват и първото свидетелство за наличието във времената на Второто българско царство на този висок църковно-административен пост, натоварен като функции с уреждането на църковния архив.

С15. Сграфито керамика с монограми на Никодим

Върху четири съда, открити в Търново, са врязани подглазурни монограми, разчетени като името „Никодим“: **НИΚΟΔΗΜЪ**. Оформлението им ги причислява

към кръстовидните монограми от развит, „деградиран“ тип, особено популярен във Византия в елитарни паметници от XIV и XV в. В една отдавна известна приписка от Висарионовия патерик с дата 1346 г. се споменава, че тази книга е изработена в „лаврата на безплътния архистратиг Михаил, при архимандрита кир Никодим при христоролюбивия и благороден цар Йоан Александър“. Напълно възможна е връзката между съдовете с монограми „Никодим“, издаващи високата ерудираност на поръчителя, запознат с византийските „модни“ тенденции, и едноименния игумен на обителта, която е едно от значимите книжовни средища на царството.

C16. Сграфито керамика с монограми и съкращения на Никола

Върху два съда от Търново са връзани съкратени подглазурни надписи, които могат да се разчетат като името „Никола“. При единия образец се наблюдава монограм във вид на лигатурно съчетание от буквите **Н** и **К**. Разчитането му като името „Никола“: **Н(Н)К(ОΛΔ)**, предложено от Ив. Джамбов, може да се приеме на базата на един важен паралел – надписите, съпътстващи образа на св. Николай Чудотворец върху монетите, свързани с българския цар Мицо Асен. Надписът върху втория образец се отличава с калиграфско изпълнение, като включва и повече букви, и също може да се възстанови като името „Никола“: **Н(Н)К(ОΛΔ)**. И двата съда с две различни съкращения на това име – едното монограмно, във формата на лигатурно съчетание, а другото съкращение – с лигатура, надредна буква и изпускане на други букви, произхождат от склоновете на патриаршеския комплекс на Царевец. Не е изключено те да са свързани с една и съща, неизвестна от изворите, личност, заемала определена позиция в духовната йерархия и в църковната администрация през втората половина на XIV в., вероятно през 70-те години на столетието.

C17. Сграфито керамика с монограм на Атанасий

Върху един керамичен фрагмент от Търново подглазурно е връзан кръстовиден монограм, съставен от буквите А, Θ, Ν, Σ. М. Долмова-Лукановска разчита надписа като „Атанас“ Предвид някои палеографски особености, както и факта, че монограмите с кръстовидна форма се срещат доста рядко не само сред представителите на българската сграфито керамика с монограми и съкращения, но и като цяло в кирилската писмена

култура, на този етап надписът трябва да се възприема по-скоро като гръцки, инспириран от византийски прототипи, и да се чете като „Атанасий“: ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ.

C18. Сграфито керамика с монограм на Владимир (?)

Върху стените на съд – паница от крепостта в местността „Витата стена“ при с. Здравковец, Габровско, подглазурно е врязан монограм, който не се среща при други образци на сграфито керамиката. Той е базиран на лигатурно съчетание и може да се разчете като „Владимир“: **ВΛ(ΛΔΗΜΗΡΞ)**. Интересен факт е, че това име, изписано в цялост, е врязано като подглазурен надпис върху сграфито съд от крепостта Сторгозия край Плевен. Не е изключено двата надписа да са свързани с една и съща, неизвестна от изворите, личност – по всяка вероятност светско лице, може би заемащо определена административна позиция в Централна Северна България през втората половина на XIV в.

C19. Сграфито керамика с монограми, съставени от буквите К, Λ, Π, ρ, Т

Върху общо седем съда – два от Търново, един от Килифаревския манастир и четири от Червен, се разпознават идентични по облик пръчковидни монограми, съставени от буквите **К, Λ, Π, ρ, Т**. Четири от надписите – върху образците от Търново и Килифарево, както и при един съд от Червен, са изписани огледално. Комбинацията от тези букви се среща в една доста енигматична титла, която се споменава в Бориловия синодик: „протокилийник“ или „протокелийот“. В този смисъл монограмите могат да се разплетат като **ΠΡ(Ο)Τ(Ο)Κ(Ε)Λ(Ι)Ω Τ(Η)Ν(Ξ)**. Предвид неяснотата относно функциите на протокелийота, на този етап е трудно да се обясни появата на монограми с тази титла в цитаделата на Червен, в югоизточния сектор на Трапезица и в Килифаревския манастир.

C20. Сграфито керамика с монограми, съставени от буквите К, ϑ, ρ, Т, Ш

Върху пет съда – паници от Силистра са врязани пръчковидни монограми, непознати от други места, базирани на кирилската графична система, и съставени от буквите **К, ϑ, ρ, Т, Ш**. Въз основа на наличната информация по-вероятно изглежда

надписите да отразяват името на някой от светските управители на града, което би могло да звучи като „Трошко“: **ТРОШКО**, производно на споменатото в Бориловия синодик име „Трошан“ от самия край на XIV в. На фона на липсата на каквито и да е данни за производство на местна сграфито керамика с монограми в Добруджанското деспотство на Добротица и Тертер, както и за формата на властова организация през краткото време на Шишманово управление в Дръстър, от грамотата на влашкия воевода Мирчо Стари (1386-1418) за манастира Кучет става ясно, че в началото на XV в. Дръстър се администрира от влиятелен кефалия, чието име за съжаление не е известно.

C21. Сграфито керамика с монограм „С Бога победа“

Върху фрагмент от устието на купа от Великата лавра в Търново е връзан кръстовиден монограм, включващ буквите **Ϝ, К, Н, W**. Ат. Попов го разчита като молитвената формула „С Бога победа“: (CYN) Θ(E)Ω N(I)K(H). По всичко изглежда, че чисто палеографски подглазурният надпис се вписва сред паметниците на българската кирилска епиграфика. Това съвсем не значи, че монограмът не представлява гръкоезичен текст. По-скоро е ясна индикация за местното производство на съда, от български майстори и с български поръчители. Владееенето на гръцки език, особено в средите на духовенството, е повече от нормално за епохата.

C22. Сграфито керамика с числени знаци на св. 40 мъченици

Върху 84 съда – предимно паници, подглазурно са нанесени букви **М**, със или без титла. Палеографският облик на начертанията представя шест различни варианта на изписване. В контекста на откритата сграфито керамика с монограми на исторически засвидетелствани личности, буквата **М**, връзана подглазурно върху големия набор съдове от Търново, първоначално е разчетена от проучвателите като монограм на цар Михаил III Шишман (1323-1330). Пръв М. Робов аргументирано обяснява, че надписът трябва да се чете като числото 40, и че е в пряка връзка с църквата „Св. 40 мъченици“. Важен аргумент за правилната интерпретация на типа е и високата концентрация на откритите съдове на територията на Великата лавра. Това показва, че надписите на патронните светци на църквата „Св. 40 мъченици“ изглежда са и емблеми на възникналия около нея към средата на XIV в. манастир. Размерите на паниците са по-малки, което

предполага тяхната индивидуализирана употреба по време на хранене. Би могло да се предположи, че връзването на числения знак върху посудата на Великата лавра служи от една страна за благословение на ястията и за предпазване на хранещите се монаси от зловредни влияния, а от друга – като знак за собственост на обителта, и съответно като демонстрация на престиж.

С23. Сграфито керамика с букви Б

Върху три съда, открити на хълма Трапезица в Търново, подглазурно са връзани кирилски букви **Б** с надредни титли. Използвайки за паралел многобройната колекция съдове с букви **М** от Великата лавра „Св. 40 мъченици“, при които е очевидна връзката с патронните светци на църквата и обителта, М. Робов предполага, че съдовете с **Б** вероятно също са свързани с небесния покровител на манастира при църква № 3, който би могъл да бъде пресв. Богородица.

С24. Сграфито керамика с букви У

Върху десет съда от Търново – предимно паници, подглазурно са нанесени букви **У**, със или без титла. Надписите могат да бъдат класифицирани в два варианта, в зависимост от палеографските особености на начертанията. Любопитното е, че всички образци от разглеждания тип произхождат от една-единствена верижна сграда, долепена до западната крепостна стена в северния сектор на хълма Трапезица, определена от проучвателите като „военна“. Последващите проучвания в района показват, че към края на XIV в. сградата е променила функцията си, след като северната порта е била зазидана, и е била включена в голям комплекс, формиран около църква № 2. В този смисъл логична изглежда интерпретацията на разглежданата серия от десет съда като манастирска посуда, каквато впрочем е функцията и на останалите типове с връзани букви. На базата на надписите „отец“ върху два други съда, открити там, може да се предположи, че буквите са всъщност инициали на думата **ŪεЦЪ**. „Отец“ в монашеската лексика може да бъде както игуменът, така и всеки от монасите. По този начин инициалните букви играят ролята на знаци за собственост върху манастирската посуда, а чрез поръчването и употребата на съдове със собствени отличителни знаци обителта несъмнено демонстрира и престиж.

С25. Сграфито керамика с букви П

Върху общо единадесет съда от Търново – предимно паници, подглазурно са врязани букви П. Н. Ангелов предполага, че буквата П представлява монограм на титлата „патриарх“: П(АТРИАРХЪ). За разлика от голямата серия съдове с подглазурни надписи на патриарх Теодосий II, много от които са обгорели и опушени по време на сериозния пожар в Патриаршията, при нито един от образците с букви П, открити там, не личат следи от това бедствие. Относителната малобройност на съдовете поставя въпроса дали те са служели като посуда за обитателите на Патриаршията след нейното преизграждане през 70-те години на XIV в., или като личен сервиз за нуждите на патриарха.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящият дисертационен труд представя в каталожен вид 535 образци на средновековната сграфито керамика с подглазурни монограми и други съкращения от днешните български земи, 195 от които са непубликувани. Разглеждането на съдовете като паметници на византийската гръцка и на българската кирилска епиграфика доведе до прецизиране на използваните за надписите термини (монограми, съкращения във вид на контракция или суспензия, числени знаци), и спомогна за разчитането на десет надписа, неразчетени досега, както и за преосмислянето на седем други четения. Аргументирано се доказва, че най-популярният за византийската сграфито керамика (тип В1) монограм трябва да се свърже със св. Йоан Предтеча, а не със св. Димитър Солунски. Сред подглазурните надписи от българската група пък бяха разчетени монограмите на Търновския патриарх Симеон, на неизвестен досега хартофилакс, на митрополитите на Червен и Дръстър, и др. От съществено значение за правилната интерпретация на керамиката с монограми се оказва разглеждането ѝ като проявление на средновековната писмена култура и поставянето ѝ в контекста на късновизантийската монограмна мода. През XIII – XV в. във византийския свят монограмите убедително се утвърждават като знаци на елита, чийто визуален език, за разлика от Западна Европа, се базира на словото, а не на фигуралната образност. Грамотността изначално се смята за признак на елитарност, докато съкращаването и „криптирането“ на думи има своите корени още в ранното християнство със „свещените имена“, *nomina sacra*. Чрез монограмите и другите видове съкращения се създава усещане за енигматичност с белези на сакралност, постига се естетиката на сложното, необикновеното, загадъчното.

Керамичният анализ доведе до обособяването на три отделни групи сграфито керамика с монограми и други съкращения, различаващи се по своите характеристики, хронология, разпространение и функции. Любопитен е въпросът за произхода на монограмната мода в керамиката и за очертаващата се прототипна роля на групата, принадлежаща на *Zeuxippos Family*, предвид отсъствието на по-ранни примери във византийската сграфито керамика. Не е изключено през турбулентния период след Четвъртия кръстоносен поход от 1204 г. появата на такива надписи в украсата на

трапезната керамика да се дължи на изкривеното възприятие на западноевропейците за монограмите като хералдични знаци, което да води до един вид профанизиране на монограмното писмо. Впрочем в кръстоносния Левант подглазурни монограми се срещат при още една керамична група, определяна като Port St Symeon Ware или North Syria Glazed Ware, чиято датировка също е в рамките на XIII в. При по-ранната ислямска керамика често се срещат надписи, но те нямат характера на монограми или други съкращения. В този смисъл въз основа на наличните данни изглежда най-вероятно малобройните съдове с монограми от Zeuxippus Family да са онзи прототип, който намира развитие и разпространение в хронологически по-късните и по-масови групи керамика. Аргументи в тази насока са от една страна наличието на монограма „Продромос“ върху съд със сграфито украса от корабкрушението при н. Новий свет, характерна за семейството на Зевксип – най-масово срещаният монограм във византийската Elaborate Incised Ware, а от друга страна – появата през XIII в. на чашите с камбановидна форма, които придобиват своя завършен облик век по-късно в репертоара на EIW. Не е изключено наличието на концентрични окръжности, вкл. с пояс от спирали, в украсата на съдовете от тип B4 на EIW, също да е в някакъв смисъл „преживелица“ или по-скоро „заемка“ от семейството на Зевксип. Перспективна изглежда и евентуалната роля на прототип, която керамиката от Zeuxippus Family играе във формирането на българската група с подглазурни монограми и други съкращения – най-вече по отношение на монохромността и на украсата от концентрични окръжности.

* * *

В заключение, сграфито керамиката с подглазурни монограми и други съкращения се очертава като значимо явление за региона на Източното Средиземноморие, Егея и Черноморието през XIII – XV в. Натрупването на повече емпирични данни, особено извън днешните български земи, както и провеждането на бъдещи химични и петрографски анализи могат съществено да допринесат за доизясняване на проблемите за нейния произход, различни проявления, производствени центрове и пътища на разпространение. Благодарение на настоящото изследване се констатира, че на територията на България ясно се очертават две зони с различна керамика – Черноморието, където се срещат образците на Zeuxippus Family и на Elaborate Incised Ware, и Централна Северна и Североизточна България, където е концентрирана

българската група. Западното черноморско крайбрежие, където гръцката етнолингвистична общност доминира до самото начало на XX в., трябва да се разглежда като част от едно своеобразно Черноморско „койне“ през XIII – XV в. Участието на центрове като Несебър и Варна в международната морска търговия, осъществявана предимно от венецианците и генуезците, и непрекъснатите контакти с византийската столица Константинопол, е причина те да имат повече общо с крайбрежията на другия край на Черно море, отколкото с вътрешността на страната. В същото време появата на местна керамична група, концентрирана в Търново, може би не е просто сляпо подражание на византийски модели. Заслужава си да се мисли кое налага нейната поява през 40-те години на XIV в., и то във връзка с Търновския патриарх Симеон и с българския цар Йоан Александър. Точно тогава и точно те двамата взимат активно участие в процесите, които довеждат до възхода на Душанова Сърбия начело със свой собствен цар и свой патриарх. За първи път България вече не е в привилегированата позиция на единствено славянско царство със самостоятелна патриаршия. На този фон появата по същото време на керамиката с монограми в Търново може да се осмисли и като реакция на трудната за преглъщане нова реалност, и като идеологическа претенция, и като опит на българските царе и патриарси за самоутвърждаване и самоубеждаване в собствената им изключителност.

НАУЧНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

- Сграфито керамиката с подглазурни монограми и съкращения за първи път се дефинира ясно като единна и самостоятелна епиграфска категория, и се разглежда от гледна точка на епиграфиката и емблематиката, като специфично проявление на късноримската монограмна мода.
- Подглазурните надписи са поставени в по-широкия контекст на надписите върху керамика с техните разнообразни функции, с цел по-доброто осмисляне на проблематиката.
- Прецизирани са използваните за надписите термини, чрез разделението им на монограми в стриктния смисъл на думата, и на съкращения от други видове.
- Хронологически се проследява развитието на монограмното писмо в морфологично и функционално отношение, с цел правилното възприемане на подглазурните монограми от сграфито керамиката.
- Дефинират се ясно три различни керамични групи с монограми и съкращения: Zeuxippos Family (група А), Elaborate Incised Ware (група В) и Българска група (група С), сред които група А е разпозната за първи път.
- Определя се прототипната роля на Zeuxippos Family, инспирирала появата на другите две по-късни и по-масови групи В и С.
- За първи път монограмите и останалите съкращения от групата Elaborate Incised Ware се изследват задълбочено от епиграфска гледна точка.
- За първи път съдовете от българската група са подложени на керамичен анализ, като в научно обращение са въведени и материалите от Червен, Дръстър и други центрове, останали в сянката на средновековната столица Търново.
- Прецизира се хронологията на производство и разпространение на трите керамични групи с техните типове. Сред образците от българската група е установено хронологическо развитие в посока редуциране на размерите на съдовете, влошаване на качеството на изработката и украса, и опростяване и огрубяване на надписите.

- За първи път ясно е очертан цялостно териториалният обхват на разпространение на трите керамични групи с отделните им типове, като се прави опит и за локализиране на производствените центрове. Констатира се, че на територията на България се оформят две зони с различна керамика – Черноморието, където се срещат образците на Zeuxippos Family и на Elaborate Incised Ware, и Централна Северна и Североизточна България, където е концентрирана българската група.
- В голяма степен е изяснена функционалната характеристика на съдовете от трите керамични групи. При българската група е установена връзката на образци с определени надписи с конкретни комплекси.
- Прави се опит да се осветлят някои въпроси от исторически характер, като времето на светителстване на Търновските патриарси Симеон, Теодосий II, Йоаникий II и Евтимий.
- Преразглежда се датата на големия пожар в Патриаршията на хълма Царевец в Търново, настъпил по всяка вероятност през 70-те години на XIV в.
- Формулирана е хипотеза за евентуалната роля на временна патриаршеска резиденция, каквато Великата лавра играе след големия пожар, засегнал Патриаршията на Царевец.
- Съставен е каталог, включващ общо 535 издирени от днешните български земи образци на средновековната сграфито керамика с подглазурни монограми и други съкращения. Анотациите за 341 от съдовете са илюстрирани с качествени фотонизображения и графични заснемания.
- В научно обращение са въведени 195 непубликувани досега съда.
- Развита е типологическа схема, при която образците са класифицирани в три керамични групи и общо 36 типа, базирани на епиграфски типологически признак.
- Развит е комплексен методологичен подход на изследване, включващ керамичен анализ на съдовете с техните технологични, формални и декоративни характеристики, епиграфски анализ на надписите с акцент върху палеографските и текстологичните им особености, и интерпретация на образците в контекста на данните от археологическите проучвания и на широк набор от паралели.
- Аргументирано се доказва, че най-популярният за византийската сграфито керамика монограм върху съдовете от тип В1 трябва да се свърже със св. Йоан Предтеча, а не със св. Димитър Солунски.

- Аргументирано са определени, разчетени и причислени към вариант 9 на тип В3 една група съдове с неидентифицирани досега монограми на Палеолозите.
- Отхвърлени са досегашните интерпретации за надписите върху съдовете от тип В4 и се предлага разчитането им като вариация на монограмите на Палеолозите.
- Въвежда се в научно обращение неизвестният досега тип В6 с надписи, разчетени за първи път.
- Обособен е нов тип С3 с надписи, които са преосмислени и разчетени като монограми на двама царе – вероятно Йоан Александър и Йоан Шишман.
- Въвежда се в научно обращение неизвестният досега тип С4 с подглазурен надпис на Теодора – вероятно първата съпруга на цар Йоан Александър.
- Обособен е нов тип С6 с подглазурен надпис, чието четене е преосмислено като монограм на великия логотет Филип.
- Обособен е нов тип С7 с неразпознати досега надписи, които са разчетени и идентифицирани като монограми на Търновския патриарх Симеон.
- Обособен е нов тип С9 с неразчетен досега надпис, за който се предлага връзка с патриарх Йоаникий II.
- Обособен е нов тип С11 с неразпознати досега надписи, които са разчетени и идентифицирани като монограми на Червенския митрополит.
- Обособен е нов тип С13 с неразпознат досега надпис, който е разчетен и идентифициран като съкращение на името на Дръстърския митрополит Захария.
- Въвежда се в научно обращение нов тип С14 с неизвестни досега надписи, които са разчетени и идентифицирани като монограми на хартофилак. Тези съдове са първото свидетелство за наличието на тази длъжност в Търновска България през XIV в.
- Въвежда се в научно обращение нов тип С18 с неизвестен досега монограм, разчетен като името „Владимир“.
- Отхвърлени са досегашните хипотези за четенето на надписите от тип С19, като за монограмите, съставени от буквите **К, Л, П, Р, Т**, се предлага разчитане като титлата „протокелийот“.
- Въвежда се в научно обращение нов тип С20 с неизвестни досега монограми, съставени от буквите **К, О, Р, Т, Ш**.
- Отхвърлени са досегашните хипотези за четенето на надписите от тип С24, като за подглазурните букви **W** се предлага четене като „отец“.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

- Сенгалевич, Г. Византийска сграфито керамика с монограми на Палеолозите. – Българско е-Списание за Археология, Suppl. 6, 2018, 157-168, <https://be-ja.org/index.php/supplements/article/view/159>.
- Сенгалевич, Г. Глазирана паничка за керамопластична украса с монограм от Червен (Опит за реконструкция и идентификация). – Приноси към българската археология, IX, 2019, 111-130.
- Сенгалевич, Г. Монограмите във византийската писмена култура. Принос към системното им изследване. – Известия на Националния археологически институт, XLVI, 2020, 301-312.
- Sengalevich, G. «Dimitrios» or «Prodomos»: The case of a popular Sgraffito Ceramics monogram. – In: Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies Belgrade, 22 – 27 August 2016. Thematic Sessions of Free Communications, 2016, 438-439.
- Sengalevich, G. Medieval Sgraffito Ceramics with Underglaze Monograms and Other Inscriptions from Bulgaria. – In: 12th Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics Proceeding Book (под печат).
- Sengalevich, G. The Bulgarian group of sgraffito ceramics with underglaze monograms: characteristics and problems. – Приноси към българската археология, X, 2020, 185-208.

